

Тамара Турбаніст
заступник генерального директора НБУ для дітей

Бібліотека — трансформація соціальної місії

Будь-яка спільність та її змістовно-формальні вирази — цивілізація, культура, нація — має підстави для існування та подальшого розвитку за умов, коли функціонують інститути, що забезпечують сталість культурних зразків і, водночас, їхні динамічні зміни. Одним із таких інститутів є бібліотеки. Разом з цим і вчора, і сьогодні наше суспільство приділяє пильну увагу до ролі і місця бібліотек, які воно створило і утримує. У свою чергу і бібліотеки осмислюють своє завдання і шляхи служіння суспільству, стратегію і тактику своєї діяльності.

Наша країна пережила бурхливі періоди свого розвитку — революції, спустошливі війни й окупації, пореволюційну й повсюдну розруху і хаос, у результаті чого багато соціальних інститутів зникло. І зараз наше суспільство переживає не найлегший період своєї історії. А бібліотеки працюють. У чому ж секрет? Мабуть, в одвічності потреб суспільства у цих закладах. Але, говорячи про бібліотеку як джерело отримання знань, ми значно звужуємо її соціальну роль. Адже вона — один з найважливіших засобів зв'язку між людьми у просторі й часі. Через одвічні культурні цінності бібліотека забезпечує спадкоємність поколінь, згуртовує сучасників, надаючи їм змогу порозумітися та співпрацювати. Обговорення питання місця і ролі бібліотеки в інформатизації суспільства перейшло у практичну площину. Але незалежно від того, яким шляхом перетворюється бібліотека, важливим завданням залишається збереження балансу між призначенням (місією) її у суспільстві і допустимими межами перетворень. Послуга у спілкуванні для багатьох людей залишається однією із привабливих рис бібліотеки. Глибокі соціальні зрушення у важкі історичні часи сприяють об'єднанню людей навколо бібліотеки як духовного і культурного джерела, а отже — не тільки для інформації, але і для спілкування.

Сьогоднішня вимога до базових соціальних функцій бібліотеки. Вже тепер можна стверджувати, що ніяким економічним та іншим негараздам у нашому житті не вдалося їх підірвати. Сучасна бібліотека, по-суті, є поліфункціональним соціокультурним закладом, вона взяла на себе ще одну додаткову функцію — навчання бібліотечного персоналу, тобто, дати базові знання працівникам, що не мають бібліотечної освіти.

Значно ускладнює функціонування бібліотек у новій ситуації традиційна орієнтація на виконання «специфічних» функцій. У нових умовах визначення бібліотеки як соціального (соціокультурного) інституту, соціальна (соціокультурна) корисність бібліотек, соціальний (соціокультурний) ефект вкладання коштів у бібліотечну діяльність набувають особливого значення. Бібліотеки відносяться до галузі культурних послуг, які вони надають (відповідно до загальногалузевої класифікації), розміщені серед комунальних. Ці заклади довели свою спроможність вийти на новий рівень культурного й політичного розквіту і стати центрами сучасного знання та регіональної культурної політики. Діяльність бібліотек має бути спрямована на задоволення соціальних пріоритетів, реалізація яких, насамперед, передбачає чіткого визначення цього поняття. Під пріоритетом (від латинського «перший», «старший») розуміється першість у часі чи науковому відкритті, або, головне, чільне значення якогось нормативного акта. Таким чином, пріоритет — це переважання одних інтересів, цінностей над іншими у прийнятті рішень чи визначенні цілей діяльності. У цьому значенні реалізація соціальних пріоритетів повинна починатися з визначення того, що саме треба взяти за основу. Якщо перевести вищесказане в площину бібліотечно-інформаційної діяльності, то ми знову приходимо до споконвічного класичного питання «Що робити?». Образно кажучи, бібліотекарі повинні чітко визначити, чиї саме пріоритети вони будуть реалізовувати: власні, читацькі, комерційні, гуманістичні, державні, індивідуальні тощо. Так чи інакше, соціальні пріоритети реалізуються тією або іншою мірою будь-якою бібліотекою. Питання в іншому — що саме уособлюють ці пріоритети і, найголовніше, хто їх визначає: держава, бібліотекарі, читачі. Отже, реалізація соціальних пріоритетів неможлива без чіткого визначення того, чим буде керуватися у своїй діяльності загальнодоступна бібліотека. Це передбачає чітку диференціацію величезної читацької аудиторії, оскільки весь попередній досвід бібліотек свідчить про те, що практично неможливо (особливо в теперішніх економічних умовах) приділяти однаково увагу всім без винятку читачам. Радянське бібліотекознавство завжди проголошувало і декларувало диференційоване обслуговування читачів, але насправді реалізація цього принципу була більше бажаною, ніж досягнутою. Визначення пріоритетних груп читачів неминуче призведе до того, що уваги бібліотекарів комусь із представників читацької аудиторії явно буде бракувати.

Можна дещо змінити погляд на цю проблему і розглядати реалізацію соціальних пріоритетів через призму особливої уваги бібліотекарів до, так званих, соціально незахищених груп населення. Традиційно до них включають такі соціальні прошарки як діти, інваліди, малозабезпечені, люди похилого віку, безробітні. Чи багато можливостей у сучасних бібліотек для оперативного, якісного обслуговування хоча б дітей і людей похилого віку? Відповідь очевидна. Якщо ж говорити про обслуговування інвалідів, то цю проблему можна ставити, обговорювати, але вирішити без відповідних матеріальних вкладень (і чималих) практично неможливо. Про моральний бік уже і не йдеться. Не можна якісно обслуговувати одну категорію користувачів бібліотек за рахунок іншої. Усім відомий теоретичний лозунг «все для читачів, все для людей». Його практичне виконання неможливе без кардинального перегляду основ функціонування бібліотек у суспільстві. У світовому співтоваристві існують дві моделі бібліотек. Перша — уособлює собою бібліотеку як храм, сховище культурних цінностей. Друга — це бібліотека, діяльність якої спрямована на догоду смакам читачів. І до, і після революції 1917 р. бібліотеки у нашій країні розвивалися майже цілком по першій моделі. Така державна політика призвела до створення, так званого, «бібліотечного іконостаса», коли було досить багато бібліотек — гарних і різних. Друга модель практично не могла реалізуватися в роки існування тоталітарної держави, коли бібліотека зобов'язана була «виховувати». У цивілізованому світі це питання вже давно не обговорюється: бібліотека існує винятково для читачів. Тільки з урахуванням читацьких інтересів, потреб, мотивів читання бібліотека визначають усі напрями своєї діяльності. В Україні за останні роки відбулися прогресивні зміни в теорії та методиці бібліотечного обслуговування, багато в чому пов'язані з впровадженням у роботу бібліотек нових носіїв інформації і сучасних комп'ютерних технологій. Іншим важливим фактором стало визнання пріоритету читача. У професійній свідомості бібліотечних працівників на перший план виступають вимоги і підходи, що відповідають очікуванням користувачів: повнота й оперативність обслуговування, його конгруентність (відповідність тим задачам, що ставить перед бібліотекою зовнішнє середовище) та комфортність. Виняткового значення набуло дотримання етичних норм у процесі обслуговування.

Розглядати питання про соціальні пріоритети окремо від принципів функціонування бібліотек неможливо. Одним із

перших є загальнодоступність — обслуговування всіх категорій відвідувачів бібліотек, місцезнаходження, режим роботи. А принцип загальнодоступності обслуговування всіх категорій читачів уже розходиться із визначенням соціально значимих груп. Ще одним принципом діяльності бібліотек є повнота формування фонду. Вище вже було сказано про модель бібліотеки як сховища книг. Так все-таки, чи потрібно сьогодні намагатися комплектувати фонди так, щоб усі без винятку бібліотеки були такими сховищами? Адже це і досить дорого, і призводить до того, що фонди публічних бібліотек практично є уніфікованими. Чи не було б виходом хоча б умовна спеціалізація бібліотек? Це дозволить з одного боку поліпшити фонди в кожній конкретній бібліотеці, а з іншого — зробить їх більш несхожими одна на одну. Таким чином, питання про визначення соціальних пріоритетів в інтересах читачів мають вирішуватися бібліотекарями-професіоналами з урахуванням інтересів читачів та реальних фінансово-економічних можливостей держави. Тільки так можна реалізувати соціальні пріоритети, тільки так можна сформувати імідж сучасної бібліотеки як закладу, потрібного людям. Тобто, якщо узагальнити основні функції бібліотеки сьогодні і в майбутньому, то це:

- надання безкоштовного доступу до документів (дуже часто користувачі відзначають необхідність цього заходу);
- витрачання більших коштів на поповнення та збереження фондів і підтримання зібрання на належному рівні для нинішніх і майбутніх користувачів;
- пріоритетне збирання цифрових матеріалів та розвиток послуг цифрової бібліотеки, щоб гарантувати нашим користувачам можливість роботи з новими формами публікацій і користування новими видами доступу;
- розгортання нових партнерських стосунків з установами та закладами, причетними до розвитку дитини;
- підтримка навчання у найширшому розумінні цього слова і надання доступу до знань та інформації.

Повернемося до питання спеціалізації бібліотек. В Україні функціонує мережа спеціалізованих бібліотек для дітей, що закріплено Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (Розділ III. Ст. 6). Тобто, не умовна спеціалізація бібліотек, а діюча як заклади позашкільної освіти (Закон України «Про позашкільну освіту» — розділ II. Ст. 12 та Закон України «Про охорону дитинства» — розділ IV. Ст. 20). У нас є бібліотечно-бібліографічна класифікація для дитячих і шкільних бібліотек, а письменники, які пишуть для дітей, вказують вікову читачську приналежність свого твору: для молодшого шкільного віку, для дошкільного та ін.

Щодо функціонування ЦБС для дітей. Іноді запитують: «А яким документом ми захищені? Бо у Положенні про ЦБС про нас нічого не сказано». Давайте ще раз уважно прочитаємо Закон «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», зокрема, розділ III «Бібліотечна система України» Ст. 6 «Види бібліотек», де чітко прописано, що «публічні, спеціальні та спеціалізовані бібліотеки можуть об'єднуватися у ЦБС». А у Положенні про ЦБС в пункті 1.3 сказано: «Дане Положення розповсюджується на усі бібліотеки, що об'єднані в ЦБС». З часу прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» робота бібліотек-філій у сільській місцевості повністю залежить від органів місцевого самоврядування. В окремих областях спостерігається активізація процесів, спрямованих на ліквідацію ЦБС зі зміною адміністративного підпорядкування бібліотек-філій і переведення їх у сферу управління сільських рад. Найявною при цьому стає модель бібліотечного обслуговування сільського населення за умов децентралізації, коли самостійні сільські бібліотеки повністю залежать від сільського бюджету, розуміння місцевою владою місця і ролі книги та інформації у житті громади. З метою запобігання можливим кризовим явищам, що пов'язані з ліквідацією сільських бібліотек та неможливістю виконання ними своїх суспільно значущих функцій через невідповідність у фінансовому забезпеченні, Колегія Міністерства культури і туризму України постановила:

1. Рекомендувати Міністерству культури і мистецтв Автономної Республіки Крим, управлінням культури і туризму обласних державних адміністрацій:

1.1. Вжити заходів щодо збереження діючої мережі централізованих бібліотечних систем та їхніх сільських бібліотек-філій; не допускати процесів децентралізації, закриття та ліквідації сільських бібліотек-філій, їх переведення до сфери управління сільських рад;

1.2. Передбачати у місцевих бюджетах видатки для поповнення фондів сільських бібліотек книгами та періодичними виданнями, утримання приміщень, ремонту та технічного оснащення, оплати пільг працівникам сільських бібліотек відповідно до законодавства;

1.3. Передбачити створення регіональних програм «Сільська бібліотека», спрямованих на забезпечення бібліотечного обслуговування сільського населення стаціонарними або мобільними бібліотеками з урахуванням регіональної специфіки;

1.4. У районах, де відбулася децентралізація бібліотечної системи, забезпечити збереження самостійних сільських бібліотек, зобов'язавши органи місцевої влади створити умови для їх повноцінного функціонування.

З травня 2006 року робоча група, очолювана начальником відділу аналізу та прогнозування діяльності бібліотек Міністерства культури і туризму України І. Шевченко, вивчала закони стосовно бібліотечної справи, які функціонують і в Україні, і в інших державах світу. Усе корисне, на думку членів групи, що напрацьовано в них, було включено до нової редакції Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу». Зокрема, у розділі «Бібліотечна система України» додано нову статтю «Публічна бібліотека», в якій прописано основне призначення цієї бібліотеки як загальнодоступної.

Дещо детальніше щодо трансформації соціальної місії бібліотеки, щоб очевидніше показати необхідність функціонування спеціалізованої бібліотеки для дітей. Соціальна місія бібліотеки варіюється, безсумнівно, залежно від завдань, які ставить перед бібліотекою суспільство на певних етапах свого розвитку, а проявом варіативності є, насамперед, зміни співвідношень між загальністю (універсалізмом) і обмеженістю бібліотечної діяльності. Останнє знаходить відображення у ступені охоплення бібліотекою тих чи інших верств суспільства (громади) та сукупності смислів, втілених у документах, якими оперує бібліотека. У зв'язку із зазначеним ми й уживаємо такі визначення, як «універсальні», «спеціальні», «наукові», «публічні» бібліотеки. Форми прояву такої бібліотеки у кожному випадку залежать від рівня культури суспільства та інтенсивності його потреб у динамізмі відтворення соціальних смислів. Бібліотека народна, масова, публічна. За весь час існування з трьох сутнісних бібліотечних функцій на першому плані була комунікативна. Народні бібліотеки відрізнялися від публічних (громадських) специфічною соціальною зорієнтованістю, звуженням обсягом документної інформації і, дуже суттєво, методами роботи. Саме у межах їхньої діяльності з'явилося «керівництво читанням» та інші засоби активної рекомендації. «Класична» публічна бібліотека не займалася «залученням», «пропагандою», «зустрічним» задоволенням об'єктивних потреб. Вона працювала у режимі «запит — послуга». Незважаючи на генетичне походження від народної, масова бібліотека суттєво від неї відрізняється, не кажучи вже про відмінності з публічною. Якщо народна бібліотека серед «маси» відшукувала майбутню «культурну одиницю» і в усякі наявні способи сприяла її зростанню, щоб надалі вона змогла просунути аж до елітарного рівня, якщо публічна бібліотека обслуговувала

сукупність «культурних одиниць», інтелектуальну еліту разом із претендентами на цей статус, то масова бібліотека мала утримувати своїх читачів саме у їх «масовості», посередності. Звідси — обмеження комунікативної функції масової бібліотеки трьома напрямками: політосвітній (далі — ідеологічний), культосвітній та допомога професійній діяльності читачів (оволодіння професією) при неодмінному домінуванні політико-ідеологічного напрямку. Таким чином, запозичивши від народної бібліотеки арсенал методів впливу на потреби читачів та читацьку активність, масова бібліотека спрямувала його в інший бік — на пропаганду панівної ідеології, перетворившись на ідеологічний інститут.

Сьогодні світове співтовариство проголошує публічну бібліотеку культурно-дозвіллевим центром, який повинен забезпечити вільний доступ до культури всім громадянам, сприяти розповсюдженню знань, збереженню культурної самобутності, надати можливість для індивідуального творчого зростання. У чинному Законі статтю 9 визначено, що таке центральні бібліотеки, а у його новій редакції у статті «Обласні, центральні бібліотеки районних і міських централізованих бібліотечних систем» детальніше визначено функції головних бібліотек адміністративно-територіальних одиниць. Розділ «Порядок створення, реорганізації та ліквідації бібліотек» дещо змінено і розширено. Він отримав нову назву «Організаційні засади діяльності бібліотек», і до нього увійшли нові статті: «Право на бібліотечну діяльність», «Юридичний статус бібліотек» та «Бібліотеки, утворені фізичними особами». Розділ «Бібліотечні фонди» перейменовано на «Бібліотечно-інформаційні ресурси», а його чинні статті викладено у новій редакції. Доповнено цей розділ двома новими статтями: «Склад бібліотечно-інформаційних ресурсів» та «Бібліотечні фонди як складова національного культурного надбання». У розділі «Права та обов'язки громадян, підприємств, установ та організацій у галузі бібліотечної справи» тепер є стаття, яка визначає права особливих груп користувачів бібліотек, до яких віднесені особи дитячого та юнацького віку, особи з обмеженими фізичними можливостями, особи похилого віку, представники національних меншин та інші особи, віднесені законодавством до особливих груп користувачів.

Новий розділ «Кадрове забезпечення та професійна діяльність у галузі бібліотечної справи» розкриває такі поняття, як професійна освіта, атестація та підвищення кваліфікації бібліотечних працівників, професійна діяльність та наукова діяльність у галузі бібліотечної справи. Суттєво розширено розділ «Соціальні гарантії та соціальний захист працівників бібліотек» — у діючому Законі це розділ і стаття одночасно «Соціальні гарантії працівників бібліотек». Нині розділ складається із трьох статей: «Оплата і стимулювання праці працівників бібліотек», «Заохочення бібліотечних працівників», «Соціальний захист та пенсійне забезпечення». Також оновлено і розділ «Міжнародне співробітництво у галузі бібліотечної справи» — тепер у ньому три статті: «Державне сприяння міжнародному співробітництву у галузі бібліотечної справи», «Форми міжнародного співробітництва у галузі бібліотечної справи» та «Міжнародний документообмін». Статус бібліотек у новій редакції Закону набагато вищий, ніж у діючому. Практично документ повністю перероблено, значно осучаснено, приведено у відповідність до існуючого законодавства.

Щодо функціонування бібліотек для дітей, то, відповідно до статті «Бібліотечна система України», за ними збережено статус спеціалізованих за призначенням бібліотек та залишено право об'єднуватися у ЦБС (це стосується і самостійних ЦБС для дітей). Підтверджено знову, що обласні бібліотеки для дітей є науково-дослідними, інформаційними та консультативними центрами, відповідно до призначення. Визначено осіб дитячого віку (неповнолітні до 16 років), яких віднесено до особливих груп користувачів. Відповідно до проекту Типового положення про обласну бібліотеку для дітей, ОДБ є головним бібліотечним закладом області для дітей; науково-дослідним, інформаційним, консультативним, координаційним, організаційно-методичним центром з питань бібліотечно-інформаційного обслуговування та культурного розвитку дітей, організації й вивчення дитячого читання.

Таким чином, зміни, що відбуваються в усіх сферах життя суспільства, впливають на бібліотеку безпосередньо і системно, оскільки стосуються її зв'язків з державною владою і політичними організаціями (політичний аспект), з формами власності і механізмами фінансування (економічний аспект). Опосередковано, але суттєво впливають на бібліотеку реформування освіти, реорганізація книговидання і книгорозповсюдження, переміщення в секторах зайнятості населення. Український філософ І.Ф. Надольний запропонував варіант, який можна застосовувати для прогнозування контингенту потенційних користувачів бібліотек:

Перша категорія — злиденні: пенсіонери, хворі, бомжі, які далеко відстали від межі виживання (їх в Україні близько 25%);

Друга — бідні: працюють у бюджетних закладах, проживають у державних квартирах, не мають машин (близько 60%);

Третя — середній клас: працюють у комерційних структурах або мають власну справу, володіють авто вітчизняного виробництва, живуть у кооперативних, або власних квартирах (10%);

Четверта — пани: мають власні комерційні структури, банки. Живуть у власних будинках (близько 4%);

П'ята — нові пани: до того ж мають крупні рахунки у закордонних банках, нерухомість (будинки, садиби, заводи, у т.ч. і за кордоном) (трохи більше 1%).

Виходячи із цієї класифікації, можна передбачити, що активними читачами бібліотек є і будуть найближчими роками, головним чином, бідні і середній клас, особливо ті, хто звик і любить читати, хто навчається, перекваліфіковується та отримує додаткову освіту. Бібліотека, що трансформується, має враховувати цей контингент на перехідному етапі перетворень, у т.ч. шляхом створення спеціальних умов для всіх, хто не втратив прагнення до культури, освіти, особливо для тих, хто повинен активно залучатися до них — для дітей та молоді.

Суть і зміст перетворень бібліотеки в умовах демократизації та інформатизації суспільства ґрунтуються на тому, що, наряду із сім'єю і школою вона є найбільш стійкою системою, яка має предковічне призначення — продукувати зразки культури та норми поведінки і на цій основі сприяти включенню кожної людини в безперервний культурно-цивілізаційний процес.